

לוח תאריכים

יהודי	כללי	תאריך
	שלטון הסולטאן סלימאן השני בן מחמד בן עבדאללה	1822-1792
		1804
		1807
הקמת המלאח במוגאדור יהודי מוגאדור וסאלה מחויבים לגור במלאח; הדיואן תהלה לדוד מאת רבי דוד חסין יוצא לאור באמסטרדם		
יהודי רבאט ותיטואן מחויבים לגור במלאח		1808
	מגפת דבר	1818
התקפה אלימה על המלאח של פאס		1820
מותו של רבי רפאל בירדוגו ("המלאך רפאלי") ממכנאס		1821
	שלטון הסולטאן עבד אלרחמאן השני בן השאם צרפת כובשת את אלג'יריה	1859-1822
ייסוד קהילה יהודית בקזבלנקה כחלק מפיתוח העיר		1830
הפגזת המלאח בפאס וציון "פורים דל-כור"	מלחמת הסולטאן עבד אלרחמן בשבטי עודאיה שצרו על העיר פאס	1832
מותה של סוליכה הצדקת על קידוש השם		1834
	מלחמת מרוקו-צרפת	1844
"פורים דה לה בומבס" בטנג'יר; הרס המלאח במוגאדור ופגיעה ביהודים	טנג'יר ומוגאדור מופצצות על ידי חיל הים הצרפתי ונכנעות; קרב ואדי איסלי ומפלה מרוקאית הסכם שלום עם צרפת תמורת ניתוק הקשר עם מנהיג המרד האלג'יראי עבד אלקאדר	אוגוסט
	מרוקו יוצאת מתלמסאן (אלג'יריה) וגבול חדש נקבע ביניהן	ספטמבר
מותו של רבי חיים פינטו "הגדול" ממוגאדור		1845
	הסכם מסחרי בין מרוקו לבריטניה	1856
	הסכם מסחרי בין מרוקו להולנד	1858
	שלטון הסולטאן מחמד הרביעי בן עבד אלרחמן	1873-1859
יהודים מצפון מרוקו בורחים לספרד	מלחמת מרוקו-ספרד, ספרד מנצחת ומרוקו נאלצת לשלם פיצויים	1860-1859
שליחות מ"ח פיצ'יוטו, נציג "אגודת אחים" האנגלית, לעזרת יהודי מרוקו		1860
	הסכם בין מרוקו לספרד – צפון מרוקו תחת השפעה ספרדית	1861
הקמת בית הספר הראשון של כ"י"ח לבנים בתיטואן	הסכם מסחרי בין מרוקו לבלגיה	1862
	הסכם מסחרי בין צרפת למרוקו	1863
מסע מונטיפיורי במרוקו		1864-1863
הצהרת הסולטאן מחמד הרביעי על זכויות היהודים		1864 פברואר
מוקם בית הספר הראשון של כ"י"ח לבנות בטנג'יר	מוקם בית הדפוס הערבי הראשון	1865
צרפת מתערבת לטובת יהודי תיטואן	מרד הקבילים בהרי הריף	1867
פרסום הספר כרם חמור מאת הרב אברהם אנקאווא		1871-1869
"צו כרמיה" באלג'יריה – כל יהודי אלג'יריה מקבלים אזרחות צרפתית		1870
	שלטון הסולטאן חסן הראשון בן סידי מחמד בן עבדאללה	1894-1873

יהודי	כללי	תאריך
מותו של הרב יעקב אביחצירא מתאפילאלת תקריות אלימות בין יהודים ומוסלמים בדמנאת מותו של הרב אבנר ישראל הצרפתי מפאס	ועידת מדריד בשאלת החסות הקונסולרית כינון משטר החסות הצרפתי בתוניסיה	1880 1881 1884
מוקם בית דפוס עברי בטנג'יר; קול ישראל , העיתון היהודי הראשון, יוצא לאור בטנג'יר; הרב רפאל בן שמעון מייסד את חברת "דובב שפתי ישנים" להדפסת כתבים של חכמי מרוקו	מעצמות המערב מכירות במדריד בעצמאות מרוקו ובשלמותה הטריטוריאלית תמורת סחר חופשי	1886 1891
מוקמות אגודות ציוניות: "שערי ציון" במוגאדור, "שיבת ציון" בתיטואן מוקמת אגודה ציונית "אהבת ציון" בסאפי; היהודים הודפים את ההתקפה על המלאח במכנאס רצח 22 יהודים במהלך המרד בעיר תאזה ומאות יהודים בורחים מסטאת לקזבלנקה	שלטון הסולטאן עבד אלעזיז הרביעי (1894-1900 – שולט בפועל הוויזר בו אחמד)	1894-1908 1900
התפרצות אלימה בקזבלנקה: רצח כמאה יהודים והרס המלאח	מרד בו חמארה	1903 1904
הקמת האגודה הציונית "חיבת ציון" בפאס	ה"הסכמה הלבבית": בריטניה מכירה במרוקו כאזור השפעה צרפתי, ובתמורה מקבלת השפעה במצרים	אפריל 1905 מארס 1906
פרסום הספר נר המערב לרבי יעקב משה טולידאנו	קיסר גרמניה, וילהלם השני, מבקר אצל הסולטאן ועידת אלחסיראס – הכרזת המעצמות האירופיות על עצמאות הסולטאן תחת חסות בין-לאומית; טנג'יר מוכרזת עיר בין-לאומית; הרג זרים בקזבלנקה	1907
התפרצות אלימה בפאס – רצח 60 יהודים; הסולטאן עבד אלחפטי פותח את שערי ארמונו בפני היהודים ומקים ועדת סיוע	שלטון הסולטאן עבד אלחאפטי בן חסן הראשון הסכם צרפת-איטליה על אי-התערבות איטלקית במרוקו ואי-התערבות צרפתית בלוב משבר אגאדיר הראשון; הכרת המעצמות בסולטאן החדש	1908-1912 1908
יהודי צפון מרוקו לא מקבלים אזרחות ספרדית	משבר אגאדיר השני הסכם גרמניה-צרפת – גרמניה מקבלת את קונגו הבלגית תמורת אי-התערבותה בענייני צרפת במרוקו; הסכם ספרד-צרפת על התוויית גבולות בין השטח הצרפתי לספרדי, טנג'יר נקבעת אזור בין-לאומי חוזה פאס – הסכם חסות בין צרפת ומרוקו; ליוטה מתמנה לנציב הצרפתי העליון הראשון מרד צבא מרוקו נגד חוזה פאס	1909 1911 יולי נובמבר 1912 מארס
	הנציב הצרפתי ליוטה מדיח את הסולטאן עבד אלחאפטי תמורת פיצוי נכבד; אחיו עולה לשלטון חסות ספרדית על צפון מרוקו	אוגוסט נובמבר

יהודי	כללי	תאריך
שליחותו של נחום סלושץ וגירושו חידוש הפעילות הציונית במרוקו יהודים מפאס עולים לארץ ישראל, אך רובם שב למרוקו הרב רפאל אנקאווא – הרב הראשי הראשון של יהדות מרוקו רפורמה בבתי הדין ובוועדי הקהילות הנציב דוחה את הבקשה לחידוש הפעילות הציונית במוגאדור; פעילותה של "אהבת ציון" מתחדשת בפאס	שלטון הסולטאן יוסף בן חסן הראשון	1927-1912 1917-1913 1917 1921-1918 1935-1918
נוסד העיתון אור המערב בקזבלנקה מוקם סניף של ההתאחדות העולמית של הנוער העברי; יונתן תורש מנסה לחדש את הפעילות הציונית בתי הספר של כ"ח זוכים לחסותו של הממשל הצרפתי; ציוני מרוקו מצטרפים ל"פדרציה הציונית של צרפת" איסור על הפצת העיתון הציוני העולם; פרסום דהיר המכיר במעמד הרשמי של ועד הקהילה; יהושע בן שימול מתמנה לציר בפרלמנט בטנג'יר יונתן תורש – נציג ציוני מרוקו בקונגרס הציוני בווינה	דהיר (צו) סולטאני בדבר עקרון הנאמנות של נתיניו מרד הריף בספרדים בהנהגת עבד אלכרים מוקמת מסילת הברזל הראשונה במרוקו כינונה של אספה משפטית בטנג'יר, ובה שלושה יהודים	1918 מאי 1919 1926-1920 1920 1922 1923 1924
יהודים מורשים לגור בערים וברבעים אירופיים; נוסד העיתון העתיד המצויר מותו של הרב שלמה אבן דנאן, אב בית דין פאס פרסום הספר מלכי רבנו מאת הרב יוסף בן נאים תקריות רחוב בקזבלנקה וברבאט יהודי תיטואן מחרימים סחורות מגרמניה. בתגובה יש התנגשויות עם מוסלמים; תקריות רחוב בקסר אלכביר	תיאודור סטייג מתמנה לנציב הצרפתי העליון דיכוי המרידה של עבד אלכרים בריף והגלייתו שלטון הסולטאן מחמד החמישי פרסום הדהיר הברברי וביטולו שנה לאחר מכן	1925 מאי אוגוסט ספטמבר 1926 מאי 1961-1927 1928 1930 1931 1932 1933
מותו של הרב רפאל אנקאווא קיום ועידות ארציות של ציוני מרוקו תקריות אלימות בין יהודים ומוסלמים בקזבלנקה, במראכש, במכנאס ובאוג'דה סירוב צרפתי להתנדבות יהודים לצבא דהיר המגביל כניסת פליטים ללא אישורים	הקמת אלאסתקלאל, המפלגה הלאומית הראשונה במרוקו, בהנהגת עלאל אלפאסי תסיסה לאומנית נגד השלטון הצרפתי ששיאה בפירוק התנועה הלאומית ובהגליית אלפאסי לגבון צרפת מכריזה מלחמה על גרמניה – הסולטאן פוקד על השמעת דברי תמיכה בצרפת בכל המסגדים	1934 1935 1939-1936 1937 1939 1940 ינואר

יהודי	כללי	תאריך
יונתן תורש עוזב את מרוקו	צרפת נכנעת לגרמניה	אפריל יוני יולי
עו"ד הלן קאזס בן עטר מקימה את ועד העזרה לפליטים יהודים בקזבלנקה		אוקטובר
נחקקים חוקים אנטי-יהודיים, ביניהם החוק על מעמד היהודים		דצמבר
פליטים יהודים מאירופה מגיעים למוגאדור; יהודים מפורטים ממשרדי הממשלה		1941 אוגוסט
הרחבת החוקים האנטי-יהודיים וקביעת "נומרוס קלאוזוס" ליהודים; היהודים נדרשים לעבור למלאח הסולטאן מכריז כי אינו מכיר בחוקי ההפליה נגד יהודים	גנרל פול נוגס מתמנה לנציב הצרפתי העליון	1942 אוגוסט
התפרצויות אלימות בקזבלנקה, ברבאט, בסלאה, במראכש, בצפרו ובארפוד	מבצע "לפיד" – נחיתת בעלות הברית בקזבלנקה; רוזולט מבקש לשים קץ לחוקים האנטי-יהודיים של וישי	נובמבר
	הסולטאן נפגש עם רוזולט, המעודד אותו לתבוע עצמאות; לאון סולטן מייסד את המפלגה הקומוניסטית המרוקאית	1943
הרחבת הפעילות הציונית במרוקו	התחלת ביטול חוקי וישי	מארס יוני
	סיום שלטון וישי במרוקו; גבריאל פיאו מתמנה לנציב הצרפתי העליון	1944 ינואר
	אלאסתקלאל מפרסמת את מצעה ותובעת עצמאות מלאה למרוקו	פברואר יולי
התפרצות אלימה בצפרו	מעצר מנהיגי אלאסתקלאל והפגנות ברחבי המדינה	ספטמבר נובמבר
התפרצות אלימה במכנאס		1945
הסולטאן מבטיח בנאום להגן על היהודים ולעזור להם		ינואר
נוסד השבועון <i>Noar</i> (בצרפתית); החלטה על הקמת מועצת הקהילות היהודיות במרוקו		ספטמבר
נציגי המוסד לעלייה ב', אפרים בן חיים ויגאל כהן, מבקרים במרוקו		1947-1946
העולים הראשונים ממרוקו מגיעים לקיבוץ בית אורן		1946
קיום ועידות אזוריות של ציוני מרוקו מוקם בית מדרש למורים ללימודי יהדות בקזבלנקה	אריק לבון מתמנה לנציב הצרפתי העליון	מארס יולי
מוקם סניף של "פועלי ציון" בקזבלנקה	רפורמות חברתיות וכלכליות, ביניהן שחרור אסירים לאומנים והחזרת עלאל אלפאסי למרוקו	1947-1955
כינוסי "מועצת הרבנים"		1947-1967
הרב שאול אבן דנאן – רב ראשי ליהודי מרוקו		1947
שישה צירים יהודים מצורפים למועצת הממשלה; הקמת מועצת הקהילות היהודיות; הקמת "הוועדה לפיקוח על המקומות הקדושים היהודים"		

יהודי	כללי	תאריך
קורס באלג'יריה להכשרת פעילי העפלה בהשתתפות נציגים ממרוקו		ינואר
ביקור אליהו הכרמלי (לולו), פעיל ציוני מארץ ישראל		מארס-אפריל
הסולטאן פונה למנהיגי היהודים בבקשה להתרחק מהציונות ולגלות נאמנות לשלטון	עימות אלים בין חיילים צרפתים למרוקאים בקזבלנקה; נאום הסולטאן מחמד החמישי בטנג'יר – קריאה למאבק לעצמאות; הגנרל ז'ואן מתמנה לנציב הצרפתי העליון	אפריל
האנייה "יהודה הלוי" מפליגה מאלג'יריה לארץ ישראל, ועל סיפונה כ-400 מעפילים ממרוקו		מאי
האנייה "שיבת ציון" מפליגה מאלג'יריה לארץ ישראל, ועל סיפונה כ-400 מעפילים ממרוקו		יוני
האנייה "הפורצים" מפליגה מאלג'יריה לארץ ישראל ועל סיפונה כ-50 מעפילים, ביניהם מרוקאים		נובמבר
שני כינוסים ארציים של תנועת "הצופים היהודים של צרפת" (E.I.F.)		1948-1949
מוקמת רשת בתי הספר "אוצר התורה"		1948
התפרצות אלימה באוג'דה ובג'ראדה	הצהרת הסולטאן על המלחמה בפלשתינ ומשמעותה למרוקו וליהודיה	מאי
הסכם ז'ואן-גרשוני על עליית יהודי מרוקו; הנציב ז'ואן מכיר דה פקטו בתקנות של מועצת הקהילות; מוקם סניף של הקונגרס היהודי העולמי		יוני 1949 מארס
ייסוד "קדימה", המערכת הארגונית שטיפלה בעליית יהודי מרוקו		אפריל
עלייה של כ-86,000 יהודים		1949-1956
נוסד השבועון <i>La Voix des Communautés</i> ; נפתחים גני ילדים יהודיים בעזרת הגוינט; נוסד בית המדרש לרבנים ברבאט		1950
	הסולטאן מסרב לבקשת הנציב לסלק את פעילי אלאסתקלאל; בתגובה מכתר הצבא הצרפתי את הארמון	1951 פברואר
	גנרל אוגוסטן גיום מתמנה לנציב הצרפתי העליון נאום הסולטאן לציון השנה ה-25 למלכותו ובו דרישה לאוטונומיה מדינית ורפורמות חברתיות	אוקטובר 1952 נובמבר
מועצת הקהילות מתכנסת בחסות הנציבות ומצהירה על נאמנות כפולה מלאה		1953
הצרפתים דורשים מרבנים לתמוך בהדחת הסולטאן	כינון משטר ריבוני מרוקאי-צרפתי משותף; מחמד החמישי מודח ונאסר ומולאי עראפה מתמנה לסולטאן מחמד החמישי מוגלה למדגסקר	אוגוסט
	פרנסיס לקוסט מתמנה לנציב הצרפתי העליון מועד השנה להדחת הסולטאן – התפרעות אלימה של המון מרוקאי בעיירה פטיזין (סידי קאסם)	1954 ינואר
רצח חמישה יהודים בפטיזין	פרוץ המרד באלג'יריה נגד השלטון הצרפתי	יוני אוגוסט
שלמה חביליו, נציג המוסד, מסייר בצפון אפריקה במטרה להקים את "המסגרת"		נובמבר

תאריך	כללי	יהודי
דצמבר	פיצוץ בשוק המרכזי בקזבלנקה. עשרות הרוגים ופצועים אירופים	התקפה על יהודי קזבלנקה
1955 יולי אוגוסט	זיילבר גרנואל מתמנה לנציב הצרפתי העליון פרעות אלימות ביום השנה השני להדחת הסולטאן, ופגיעה בזרים	הודעת מזכ"ל אלאסתקלאל, אחמד בלפראגי, לפיה היהודים יהיו אזרחים שווי זכויות במרוקו העצמאית
ספטמבר	הגנרל בואייה דה לה טור מתמנה לנציב הצרפתי העליון	ראשי הציבור היהודי מתכנסים ברבאט ונושאים תפילה לשובו הקרוב של הסולטאן הגולה ומשפחתו
אוקטובר	מולאי עראפה מתפטר	הסולטאן נפגש עם משלחת רבנים בראשות הרב שאול אבן דנאן, ומוריס בוטבול, המפקח על המוסדות היהודיים
נובמבר	שיחות לקידום עצמאות מרוקו; הסולטאן מחמד החמישי חוזר לשלטון ומבטיח לשמור על מעמדם של התושבים הצרפתים	מינוי ד"ר לאון בן זקן לשר הדואר
דצמבר 1956 פברואר	מוקמת ממשלה מרוקאית בראשות סי בקאעי הקמת אלופאק (ההסכמה), ארגון לדו-שיח יהודי-מוסלמי	בין חברי המועצה הלאומית שישה יהודים ושר הדואר
מארס	עצמאות מרוקו והקמת מועצה לאומית	
אפריל	ספרד מעבירה למרוקו את הריבונות על האזור הצפוני ועל כמה מחוזות בדרום	
מאי אוגוסט		נסגר מחנה המעבר "קדימה" במזגאן מוקמת "המסגרת" לארגון העלייה החשאית ממרוקו ולהגנה על היהודים
ספטמבר	איסור על הנפקת דרכונים ליהודים העולים לארץ ישראל	
אוקטובר	סי בקאעי מקים ממשלה שנייה; טנג'יר מסופחת למרוקו	
1957 ינואר		בן המלך, מולאי חסן, נואם בכינוס של נוער יהודי מקזבלנקה
אפריל יולי אוגוסט	ראש הממשלה סי בקאעי מגיש את התפטרותו טקס הכתרת מולאי חסן ליורש העצר הסולטאן מחמד החמישי מאמץ את התואר מלך מרוקו; קרבות בין כוחות מרוקאיים וספרדיים ליד המובלעת הספרדית איפני	
ספטמבר		המלך עורך קבלת פנים לנציגי הקהילה היהודית בקזבלנקה
נובמבר	נהדפת התקפה מרוקאית על איפני	ביטול מעמד הדימי והענקת זכויות אזרח מלאות ליהודים
1958 מאי	עליית ממשלה קיצונית בראשותו של בלפראגי התנגשות בין כוחות צרפתיים למחתרת האלג'יראית בשטח מרוקו	
אוקטובר	מרוקו מצטרפת לליגה הערבית	ניתוק קשרי הדואר עם ישראל בעקבות הצטרפות מרוקו לליגה הערבית
דצמבר	המלך מטיל על עבדאללה אבראהים, מאנשי השמאל	
1959 ינואר	באלאסתקלאל, להקים ממשלה המלך יוצא לסיור במזרח התיכון	

יהודי	כללי	תאריך
מאסר יהודים מפאס בחשד שילדיהם עלו לישראל הפסקה של הנפקת דרכונים ליהודים והגבלה על הגירתם; הקונגרס היהודי העולמי סוגר את משרדיו במרוקו	ועידת שרי החוץ של הליגה הערבית במרוקו; פיטורי קצינים צרפתים משירותי הביטחון המרוקאיים	יולי ספטמבר
כ-1,200 יהודים הרוגים ברעידת האדמה	רעידת אדמה באגאדיר – כ-12,000 הרוגים המלך עומד בראש הממשלה וממנה את בנו מולאי חסן לסגנו	1960 פברואר מאי
הלאמת חלק ממוסדות כ"ח	מאוריטניה זוכה בעצמאות שלטון המלך חסן השני ועידת קזבלנקה והקמת "קבוצת קזבלנקה" – גוש אנטי-מערבי ביבשת אפריקה מות המלך מחמד החמישי	אוקטובר נובמבר 1961-1999 1961 ינואר
החלטה אנטי-ישראלית בוועידה; טביעת הספינה "אגוז"; מבצע "בזק" (חלוקת כרוז "המסגרת") המלך מחמד החמישי נפגש עם משלחת יהודים ומתיר חופש תנועה; מעצר חלק מחברי "המסגרת" קונגרס קהילות מרוקו והקמת "איחוד ועדי הקהילות היהודיות במרוקו"; הלאמת שליש מבתים הספר של כ"ח	הכתרת חסן השני לסולטאן מרוקו	פברואר מארס
מבצע "מורל" – העלאת 530 ילדים לישראל דרך שוויץ	מרוקו סוגרת את גבולה בפני מורדים אלג'יראים צירוף אנשי הפלג השמרני ממפלגת אלאסתקלאל לממשלה	אפריל יוני
מבצע "יכין" – עלייה של כ-90,000 יהודים לישראל	אחרוני החיילים הצרפתים עוזבים את מרוקו	יוני-יולי ספטמבר נוב' 1961-1964
	משאל עם על חוקה חדשה – מלוכה קונסטיטוציונית, דמוקרטית וסוציאלית	1962 דצמבר
	ניסיון הפיכה של מהדי בן ברכה, מנהיג מפלגת האיחוד הלאומי	1963 מאי
	נעצרים מנהיגי מפלגת האיחוד הלאומי מלחמת מרוקו-אלג'יריה ביקור המלך חסן השני בקהיר רצח בן ברכה בצרפת	יולי אוקטובר-נובמבר 1964 ינואר 1965 נובמבר 1972-1968
הרב מיכאל יששכר אנקאווא – הרב הראשי של יהדות מרוקו	ניסיון התנקשות במלך ניסיון התנקשות שני במלך	1971 יולי 1972 אוגוסט 1978-1973 1975 1977
הרב שלום משאש – הרב הראשי של יהדות מרוקו ביקור חשאי של יצחק רבין במרוקו מפגש חשאי במרוקו בין משה דיין לחסן תוהמי, נציגו האישי של נשיא מצרים הרב ידידה מונסוניגו – הרב הראשי של יהדות מרוקו	מהומות בקזבלנקה עקב עליית מחירים – עשרות הרוגים חסן השני מכריז על בשהרה המערבית	1981 יוני

יהודי	כללי	תאריך
ועידת הקהילות היהודיות של מרוקו ברבאט	מהומות בתיטואן ובנאט'ור בעקבות עליית מחירי הלחם (כמה הרוגים)	1984 ינואר
פגישת פסגה בין שמעון פרס, ראש ממשלת ישראל, והמלך חסן השני באיפראן	קבלת פנים לאפיפיור יוחנן השני בקזבלנקה	1985 1986
אנדרי אזולאי מתמנה ליועץ למלך הבאת השרידים של עולי הספינה "אגוז" לקבורה בישראל	שביתה כללית ומהומות בפאס, בטנג'יר ובקניטה	1990 1991 1992
סרז' ברדוגו, נשיא הקהילה היהודית במרוקו, מתמנה לשר התיירות	הרב אהרן מונסונייגו מתמנה לרב הראשי של יהדות מרוקו	1993 נובמבר 1994
ניסיון התנקשות בסגן נשיא הקהילה היהודית בקזבלנקה, אברהם אזנקוט	גל הגירה של יהודים ממרוקו	1996
המלך חסן השני משתתף במצעד ה-14 ביולי בפריס מות המלך חסן השני; מחמד השישי מוכתר למלך מרוקו	נישואי המלך מחמד השישי	1997 1999 מארס יולי
פיצוץ מכוניות תופת ליד מבני ציבור יהודיים בקזבלנקה	אברהם צרפתי, הפעיל הקומוניסטי שהוגלה ממרוקו, חוזר מהגלות	2002 מארס ספטמבר
רצח שני יהודים בקזבלנקה; ביקור שר החוץ הישראלי, סילבן שלום	ביקור המלך באזור הרי הריף	אוקטובר 2003 מאי
		ספטמבר

ביבליוגרפיה

רשימת הקיצורים

טולידאנו = י"מ טולידאנו, **נר המערב – תולדות ישראל במרוקו**, ירושלים תרצ"א.

כהן = ד' כהן, "ליוטה והציונות במרוקו (1912-1925)", **כיוונים** 18 (תשמ"ג), עמ' 105-153.

לסקר = מ"מ לסקר, **יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס**, תל אביב 1992.

משאש = י' משאש, **מים חיים – שאלות ותשובות על שו"ע, אורח חיים**, ירושלים תש"ס.

משאש, אוצר המכתבים = י' משאש, **אוצר המכתבים**, א, ירושלים 1998 (מהדורה 2).

עובדיה = ד' עובדיה, **קהלת צפרו, מארוקו – מקורות ותעודות**, א-ה, תשל"ה-תשנ"ב.

עמאר = מ' עמאר, **ספר התקנות, המשפט העברי בקהילות מרוקו**, ירושלים [תשמ"א].

עמאר, תקנות חכמי מכנאס = מ"מ עמאר (עורך), **ספר תקנות חכמי מכנאס**, ירושלים תשנ"ו.

רודריג = א' רודריג, **חינוך חברה והיסטוריה, כל ישראל חברים ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929**, ירושלים, 1991.

רומאנלי = ש' רומאנלי, **כתבים נבחרים** (מהדיר: ח' שירמן), ירושלים תשכ"ט.

שיטרתית, שירה ופיוט = י' שיטרתית, **שירה ופיוט ביהדות מרוקו – אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים**, ירושלים תשנ"ט.

שיטרתית, תנועת ההשכלה = י' שיטרתית, "תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19 ותרומתה להתעוררות הציונית", בתוך: י' בן-עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 313-331.

ארכיונים

אמ"י = ארכיון מדינת ישראל, ירושלים.

אצ"מ = הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

את"ה = ארכיון תולדות ההגנה, תל אביב.

תק"ס = ארכיון התנועה הקיבוצית המאוחדת, יד טבנקין, רמת אפעל.

דה נסרי = C. de Nesry, *Les Israelites Marocains à l'heure du choix*, Tanger 1958

אבן דנאן = י' אבן דנאן, **ליצחק ריח**, ליוורנו תרע"ב.

אבן ואליד = י' אבן ואליד, **ויאמר יצחק**, א-ב, ליוורנו תרל"ו. אנקאווא = א' אנקאווא, **כרם חמר**, א-ב, ליוורנו תרכ"ט-תרל"א.

אסרף = ר' אסרף, **יהודי מרוקו – תקופת המלך מוחמד ה-5**, תל אביב 1997.

ביטון = א' ביטון, **נתיבות המערב – מנהגי מרוקו**, ירושלים תשנ"ח.

בילו = י' בילו, "חידוש פולחני קדושים בישראל – תרומת יוצאי מרוקו", בתוך: ר' גונן (עורכת), **אל קברי צדיקים – עליות לקברים והילולות בישראל**, ירושלים 1998, עמ' 27-45.

בירדוגו = י' בירדוגו, **דברי יוסף**, ירושלים 1969.

בירדוגו, שופריה = י' בירדוגו, **שופריה דיעקב**, א-ד, ירושלים תר"ע.

בן נאים = י' בן נאים, **נוהג בחכמה**, בני ברק תשמ"ז.

בן-עמי = י' בן-עמי, **הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו**, ירושלים תשמ"ד.

בן שמחון = ר' בן שמחון, **יהדות המגרב – מסורות ומנהגים במחזור השנה**, ירושלים תשנ"ח.

בר-אשר = ש' בר-אשר (עורך), **יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו (1492-1753) – ספר התקנות: סדרי החברה היהודית בפאס, משפחה, הנהגה וכלכלה**, ירושלים 1990.

הירשברג = ח"י הירשברג, **מארץ מבוא השמש – עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם**, ירושלים תשי"ז.

הירשברג, תולדות = ח"י הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית – התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו**, א-ב, ירושלים תשכ"ה.

הלל = ה' הלל, "הרפורמיזם היהודי-הלאומי במבחן: העיתון 'ליאווניר אילוסטרה', קזבלנקה 1926-1936", בתוך: י' צור וה' הלל, **יהודי קזבלנקה – עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית**, יחידה 2, תל אביב תשנ"ו, עמ' 123-389.

ספרים ומאמרים

- מ' אביטבול, **משפחת קורקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו**, ירושלים תשל"ח.
- , **תג'אר אל-סולטאן – עלית כלכלית יהודית במרוקו**, ירושלים תשנ"ד.
- , "שליחות לעזרת יהודי מארוקו", **פעמים** 20 (תשמ"ד), עמ' 54-46.
- , "על יהודים ויהדות באפריקה השחורה – רשמי ומסעותיו של הרב מרדכי אבי צרור", **פעמים** 76 (תשנ"ו), עמ' 24-5.
- ש' אהרוני, **יהדות מרוקו – תחקיר מספרי**, א-ב, פאריז תשכ"ד-תשכ"ה.
- נ' אילן וני' דהאן, "עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות' – מרסיסי מדרשים שבכתב לסיפור עממי כתוב ודבור", **מסורות** יב (תשס"ב), עמ' 1-32.
- ת' אלכסנדר וי' בן-טולילה, "למשמעותם של שמות פרטיים בפתגמים מן החכתייה", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי** יט-כ (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' 149-186.
- ש' אלקיים, "הפיוטים על הדקדוקי לר' דוד אלקיים", **מסורות** ז (תשנ"ג), עמ' 25-42.
- , "לשון קלירית בפיוטי ר' דוד אלקיים", בתוך: י' בן-טולילה (עורך), **שי להדסה – מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים**, ירושלים 1997, עמ' 117-137.
- א' אמזלג, **פרקים במוסיקה של יהודי מרוקו**, [חמ"ד 1986].
- , "הקצידה ב'שיר ידידות' – המקורות, הטקסט והמוסיקה", **פעמים** 19 (תשמ"ד), עמ' 88-112.
- , "שיר ידידותי ושירת הבקשות", **פעמים** 32 (תשמ"ז), עמ' 94-116.
- נ' בהרווי, **בפאתי מערב – תשמישי קדושה מבתי כנסת ממרוקו הספרדית**, תל אביב תשמ"ט (אוסף חנניה דהן).
- א' ביטון, **מנחה מרוקאית**, רמת-גן תשל"ו.
- י' בילן, **ללא מצרים – חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה**, ירושלים תשנ"ג.
- , "הערצת קדושים בקרב יוצאי מרוקו בישראל – תכנים ומשמעויות", בתוך: נ' כהן וא' אחימאיר (עורכים), **כיוונים חדשים בחקר הבעיה העדתית – רב שית**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 44-50.
- , "פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית", בתוך: ר' גונן (עורכת), **אל קברי צדיקים – עליות לקברים והילולות בישראל**, ירושלים 1998, עמ' 11-25.
- , "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית העממית בישראל", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי** יט-כ (תשנ"ז/ח), עמ' 65-84.
- ר' בן-אשר, **תולדות התנועה "השומר הצעיר" במרוקו**, גבעת-חביבה 1990.
- ח' בן-חיים, **סבא שלמה מספר – לב ספורי-עם מרוקאים מפני שלמה בן-חיים**, בליווי הערות ומפתחות, חיפה תש"ס.
- , **בארץ הברברים – סיפורים מחיי היהודים במאגרב הקיצוני**, תל אביב 1999.
- י' בן טולילה, "מסורת תטואן המשתקפת בשני ספרי לימוד לעברית שנכתבו בשנות העשרים", **מסורות** ח (תשנ"ד), עמ' 161-194.
- , "המילים העבריות בחיכיתיה", **מקדם ומים** ה (תשנ"ב), עמ' 59-66.
- מ' בן יעקב [ליס], **עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון אפריקה) בארץ-ישראל במאה הי"ט**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"א.
- , "ממרוקו לארץ-ישראל – העליות לפני קום המדינה (1830-1948)", בתוך: ש' שטרית (עורך), **חלוצים בדמעה – פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**, תל אביב תשנ"א, עמ' 110-128.
- י' בן-עמי, **יהדות מרוקו – פרקים בחקר תרבותם**, ירושלים תשל"ו.
- , **צדיקי מרוקו ונפלאותיהם**, ירושלים תשנ"ה.
- , **הפרח המחיה מתים – סיפור-עם מפני יהודי מרוקו**, ירושלים תש"ס.
- , **תפוח ההריון – סיפורי-עם מפני יהודי מרוקו**, ירושלים תש"ס.
- , "בגדי חתן וכלה של יהודי מארוקו", **ידע-עם** יד, 35-36 (תשל"ל), עמ' 21-25.
- , "נגנים ולהקות אצל יהודי מרוקו", **תצליל קובץ** י, כרך ה (תשל"ל), עמ' 54-58.
- , "אלף ואחד פתגמים יהודיים ממרוקו", **מחקרי המרכז לחקר הפולקלור** א (תשל"ל), עמ' לה-קמח.
- , "חג המימונה של יהודי צפון-אפריקה", **ידע-עם** טז, 39-40 (תשל"ג), עמ' 36-44.
- , "ספר מעשה נסים", **ידע-עם** ז, 41-42 (תשל"ה), עמ' 44-52.
- מ' בן-ששון, "עיון בהשתמדות בתקופת האלמוחדון", **פעמים** 42 (תש"ן), עמ' 16-37.

- , "שנאת המוסלמים ליהודי מרוקו במאה ה-19", **מחניים** 1 [סדרה חדשה] (תשנ"ב), עמ' 216-223.
- י' גבאי, **טיטואן**, ירושלים תש"ן.
- מ' גבאי, **שרשים – יהדות, מסורת ופולקלור יהודי מרוקו**, ירושלים 1988.
- ה' גולדברג, "חגיגות המימונה במרוקו", בתוך: ש' דשן ומ' שוקד (עורכים), **יהודי המזרח**, ירושלים 1984, עמ' 106-116.
- י' גרינקר, **עלייתם של יהודי האטלס**, תל אביב תשל"ג.
- א"ע גרזון-קיווי, "היהודים בהרי האטלס, חייהם ותרבותם המוזיקלית", **תצליל** קובץ ז, כרך ג (תשכ"ז), עמ' 140-144.
- י' גרשון, **הקהילות היהודיות של צפון מרוקו במחצית הראשונה של המאה ה-19**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ט.
- , "העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה", **שורשים במזרח** ב (1989), עמ' 277-314.
- , "פיזורת יהודי צפון מרוקו ו"הרוח של טיטואן", **מקדם ומים** ו (תשנ"ה), עמ' 57-70.
- ח' דהן, **אוצר הפתגמים של יהודי מרוקו – בצירוף השוואות ומקבילות ממקורות יהודיים ואחרים**, א-ב, תל אביב 1983-1987.
- , **מקורות השירה היהודית במרוקו**, [תל אביב: תשנ"ב].
- , **לכסיקון עברית-מוגרבית בשפת הדיבור של יהודי מרוקו**, רמת-גן 1997.
- , **עין רואה ואוזן שומעת – סיפורים מחיי יהודי מרוקו אותם ראיתי ושמעתי**, תל אביב תשנ"ח.
- ש' דשן, **ציבור ויחידים – סדרי חברה בקהילות מרוקו במאות ה-18-19**, תל אביב תשמ"ג.
- א' הטל, **יהדות צפון אפריקה – ביבליוגרפיה**, ירושלים תשנ"ג (מהדורה 2).
- , "מפקד אוכלוסין במרוקו", **בתפוצות הגולה**, ו, 1 (28) (תשכ"ד), עמ' 42-48.
- , "העיתונות היהודית במרוקו", **פעמים** 57 (תשנ"ד), עמ' 125-131.
- י' הלוי, "המביט לארץ ותרעד – שתי קינות ושיר מודרני בעקבות רעש אדמה באגאדיר בשנת תש"ד", בתוך: ת' אלכסנדר ואחרים (עורכים), **יצירה ותולדות בקהילות ישראל בספרד ובמזרח**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 195-212.
- ה' הלל, "מלחמת העיתונים היהודים במרוקו, 1932-1940", **קשר** 20 (1996), עמ' 48-56.
- ר' בן שמחון, **יהדות מרוקו – הווי ומסורת במחזור החיים**, לוד תשנ"ד.
- ח' בנטוב, "קהל התושבים בפאס מן המאה הט"ז ואילך", **ממזרח וממערב** ה (תשמ"ו), עמ' 79-108.
- מ' בר-אשר, **לשון לימודים לר' רפאל בירדוגו**, א-ד, ירושלים תשס"ב.
- , **מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה**, ירושלים תשנ"ח.
- , "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", **לשוננו** מב (תשל"ח), עמ' 163-189.
- , "על הדרש בשרח המערבי של המקרא", **פעמים** 23 (תשמ"ה), עמ' 42-51.
- , "היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו (מסורות תאפילאלת)", **לשוננו** מח (תשמ"ה), עמ' 227-252.
- , "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת, טיבו ודרכי גיבושו", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), **מחקרים בלשונות היהודים – תרגומי המקרא ולהגים מדוברים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-34.
- ש' בר-אשר (עורך), **היהודים במרוקו השריפית – פרקים בתולדות היהודים במרוקו מהמאה ה-16 ועד ימינו**, ירושלים תשל"ז.
- , **הספרות הרבנית בצפון אפריקה**, ירושלים תשנ"ט.
- , "בתי כנסת פרטיים והורשת תפקידים דתיים (ה'שררה) במרוקו, 1672-1822", **ציון** נא (תשמ"ו), עמ' 449-470.
- , "המשפט הצבורי בתמורות הזמן – ההנהגה היהודית במרוקו 1672-1822", בתוך: י' דן (עורך), **תרבות והיסטוריה – לזכרו של פרופ' אינו שקי**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 45-66.
- מ' בניהו, "לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ ישראל", **סיני** לה (תשי"ד), עמ' שיז-שמ.
- ד' בנסימון-דונת, "על התפתחותה של האשה היהודיה בפאס (מארוקו)", **בתפוצות הגולה** ד, 1 (20) (תשכ"ב), עמ' 51-53.
- , "על האשה היהודית במרוקו כיום", **בתפוצות הגולה** ד, 3 (22) (תשכ"ב), עמ' 48-56.
- י' ברנאי, **העדה המערבית בירושלים (1830-1918)**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטה העברית בירושלים תשל"א.
- א' בשן, **ממזרח שמש עד מבוא**, לוד תשנ"ו.
- , **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, תל אביב 2000.
- , **יהודי פאס, תרל"ג-תר"ס, 1873-1900 – על פי תעודות חדשות**, ירושלים תשס"ג.

- א' הראל, "ארגון ההעפלה והעלייה ממרוקו", **מקדם ומים ז** (תש"ס), 376-371.
- ד' הררי, **ימים לוחטים בקזבלנקה**, ירושלים תש"ס.
- צ' זוהר, "כל העוסקת בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה – הרב יוסף משאש על זכות האשה להתמסר לתלמוד תורה", **פעמים** 82 (תש"ס), עמ' 162-150.
- ח' זעפרני, **השירה העברית במרוקו**, ירושלים תשמ"ד.
- , **אלף שנות חיים יהודיים במרוקו; א: היסטוריה ותרבות, דת ומיסטיקה; ב: ספר המקורות**, לוד תשמ"ו.
- , "החינוך היהודי המסורתי במרוקו", בתוך: ח"ז הירשברג (עורך), **זכור לאברהם – קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח**, ירושלים תשל"ב, עמ' 139-123.
- , "ספרות שבעל-פה וספרות כתובה בדיאלקטים המקומיים של יהדות המאגרבי", **עיתון 77** 49-50 (1984), עמ' 39-38.
- א' חזן וד"א אלבאז, **תהלה לדוד – קובץ שירתו של רבי דוד חסין זצ"ל פייטנה של יהדות מרוקו**, לוד תשנ"ט.
- א' חזן, "לשון וסגנון בשירת רבי דוד קיים", **פעמים** 17 (תשמ"ד), עמ' 75-53.
- א' חזן וא' שרביט, "מעמדו של ה'רפרין' בספרות ובמוסיקה על פי שירת הבקשות של יהודי מרוקו", **בקורת ופרשנות** 32 (תשנ"ח), עמ' 206-187.
- ע' חזן, **ארמנד – נובילה מרוקאית**, תל אביב תשמ"א.
- , **חותם ברבריה**, תל אביב תשנ"ב.
- , **מבחן החלב – רומן**, תל אביב תשנ"ז.
- א' חיים, "שליחותו של הרב אברהם פינטו למרוקו", **ממזרח וממערב** ב (תש"ס), עמ' 203-171.
- ה' טולדנו, "יהדות מארוקו ויישוב ארץ-ישראל – תולדות העליות השונות של יהודי מארוקו מהמאה השש עשרה ועד ראשית המאה העשרים", בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורכים), **הגות עברית בארצות האיסלאם**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 252-228.
- י' טולדנו, **ויהי בעת המלאח – תולדות היהודים במרוקו מראשית התיישבותם ועד ימינו**, ירושלים [1984].
- ט' טוראל (גלעד), **מקומה של המוסיקה במנהג ה"בקשות" אצל יוצאי מרוקו בארץ**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 1981.
- צ' יהודה, **הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"א.
- , "יהודי מארוקו וההתארגנות הציונית בשנים 1900-1948", **ציון נא** (תשמ"ו), עמ' 355-333.
- י' ינון פנטון, "רבי מכלוף אמסלם אלכימאי ומקובל ממרוקו", **פעמים** 55 (תשנ"ג), עמ' 123-92.
- ד' כהן, "שליחותו של י"י כהן לקהילות מרוקו הספרדית והצרפתית (1929/30)", **מקדם ומים** ג (תש"ן), עמ' 149-170.
- , "תנועת הצופים היהודים במרוקו", **שורשים במזרח** ג (תשנ"א), עמ' 123-67.
- י' כלפון-סטילמן, **ממארוקו לשלומי – שרידיה של תרבות חומרית**, חיפה תשמ"ג.
- א' כנפו, **התינוק מאופראן** (רומן), תל אביב 2000.
- א' לוי, **למרוקו ובחזרה – היבטים אתניים של נסיעות יהודים יוצאי מרוקו לארץ הולדתם**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 159.
- ג' לוי, **יהודי מקנאס במאות י"ח-י"ט**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תש"ס.
- י' לופו, "הצלת יהדות מאראקא לתורה – הוצאת תלמידים ממרוקו לשיבות ליטאיות אחר השואה", **פעמים** 80 (תשנ"ט), עמ' 128-112.
- מ' ליסק, "מדיניות העלייה בשנות החמישים", בתוך: מ' נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 9-18.
- מ"מ לסקר, "יום טוב צמח ויהודי מרוקו – 1913-1940 ניתוח ותיעוד", **מקדם ומים** ב (תשמ"ו), עמ' 185-169.
- , "מוסלמים ויהודים במארוקו – השווה והשונה בהשפעת החינוך והתרבות הצרפתיים במארוקו הצרפתית, 1912-1956", **תעודה** ד (תשמ"ו), עמ' 260-247.
- , "היבטים פוליטיים וארגוניים של העלייה ממרוקו בשנים 1949-1956", **הציונות** יב (תשמ"ז), עמ' 367-333.
- , "היהודים במרוקו העצמאית – מדיניות הממשל ותפקיד הארגונים היהודיים בעולם, 1956-1976", **שורשים במזרח** ג (תשנ"א), עמ' 212-161.
- , "העלייה החשאית ממארוקו – מדיניות השלטונות כמרכיב ביחסי יהודים-מוסלמים, 1956-1961", **פעמים** 63 (תשנ"ה), עמ' 159-132.
- , "מדינת ישראל ויהודי מרוקו בסבך הפוליטיקה המרוקאית, 1955-1960", **מיכאל** יד (תשנ"ז), עמ' רמה-רפ.
- י' לסרי, **השירה היהודית-העממית במרוקו – מקור ותרגום עברי**, תל אביב 1986.
- ע' מגד וה' גולדברג, "רבי סעדיה עדתי – סיפורו של צדיק והווייתו החברתית בשולי הרי הריף שבמארוקו הספרדית", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי** ט (תשמ"ו), עמ' 89-103.

–, "הרבנים למשפחת מונסונייגו", **אור המערב** ג, חוב' ח (תשנ"א) עמ' 11-12.

י' פינקרפלד, **בתי הכנסת באפריקה הצפונית – תוניסיה, אלג'יריה, מארוקו**, ירושלים 1974.

י' פרנקל, "היהודים במרוקו בראשית המאה העשרים – שינויים פוליטיים ורציפות של דימויים", **מקדם ומים ז** (תש"ס), עמ' 99-119.

ש' צבר, "טקס בר־המצווה במסורת ובאמנות של עדות ישראל", **רימונים** 5 (1997), עמ' 61-77.

י' צור, **קהילה קרועה – יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954**, תל אביב 2001.

–, "ההעפלה ובניין החברה הלאומית – השפעת העליה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו", **הצינונות** טו (תשנ"א), עמ' 145-174.

–, "הגורם הדתי במיפגש בין הצינונות לבין יהודי הכפרים בהרי האטלס", בתוך: ש' אלמוג, י' ריינהרץ וא' שפירא (עורכים), **צינונות ודת**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 385-405.

–, "אימת הקרנבל – 'המרוקנים' והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", **אלפיים** 19 (תש"ס), עמ' 126-164.

י' צור וה' הלל, **יהודי קזבלנקה – עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית**, תל אביב תשנ"ו.

ד' קורקוס, "שמואל פאלאץ' ומשפטו בלונדון", **ציון** כה (תש"ד), עמ' 122-133.

–, "יהודי מארוקו מגירוש ספרד ועד אמצעה של המאה ה־20", **ספונות** י (תשכ"ו), עמ' נג-קיא.

י' קינן, **ילד מן המדבר**, גבעתיים 1988.

מ' (רמון) קנפו, "שש שנים בשירות 'המוסד' במרוקו", **מקדם ומים** ז (תש"ס), עמ' 377-399.

ר' קרק, "המערבים, ראשוני הירושלמים בבניית שכונה מחוץ לחומה", **פעמים** 21 (תשמ"ה), עמ' 20-30.

–, "שכונה חלוצית של בני העדה המערבית בירושלים החדשה – 'מחנה ישראל' והרב צו"ף דב"ש", בתוך: ש' שטרית (עורך), **חלוצים בדמעה – פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**, תל אביב תשנ"א, עמ' 66-83.

ש' שגב, **מבצע "יכין" – עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל**, תל אביב תשמ"ד.

מ' שוקד, "רשתות חברתיות, תמריצים כלכליים ושינויים בחלוקת העבודה בין גברים ונשים במושבי-עולים", **מגמות** יז (תשל"א), עמ' 241-253.

–, "עבר והווה במיבנה ההנהגה הדתית בקהילת יוצאי הרי האטלס", בתוך: ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), **פרקים**

א' מולר-לנצט (עורכת), **חיי היהודים במרוקו**, ירושלים תשל"ג (קטלוג תערוכה).

א' ממך, "התפתחויות לשוניות אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד עד זמננו", **ספונות** כב (תשנ"ט), עמ' 142-190.

–, "מימונה – מדרש השם ומנהגי החג", בתוך: י' בן-עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 85-95.

–, "השרח המוגרבי למקרא", **פעמים** 83 (תש"ס), עמ' 48-56.

ד' מנור, **קבלה ומוסר במרוקו – דרכו של ר' יעקב אביחצירא**, ירושלים תשמ"ב.

א' מרציאנו, **ימי פסח, חג המימונה – מקורות והליכות**, ירושלים תשמ"ח.

–, **ספר בני מלכים והוא תולדות הספר העברי במרוקו משנת רע"ז עד שנת תרמ"ט**, ירושלים תשמ"ט.

–, **עיר הכהנים דבדו, מרוקו**, ירושלים תשמ"ז.

ד' נוי, **שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו**, ירושלים תשכ"ד.

נ' סטילמן, "ערבית-יהודית ושפות יהודיות – מבוא למחקר על השפה הערבית של יהודי צפון (מרוקו)", בתוך: י' דן (עורך), **תרבות והיסטוריה – לזכרו של פרופ' אינו שקי**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 11-18.

נ' סלושץ, "תולדות פאס ומשפחת אבן דנאן רושמי קורותיה", **סורא** ג (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 165-191; ד (תשכ"ד), עמ' 276-306.

ח' סעדון, "המרכיב הפלשתני בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם", **פעמים** 63 (תשנ"ה), עמ' 86-131.

א' סרוסי, "ישן" ו"חדש" **בשירת הבקשות של יהודי מרוקו**, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים 1981.

–, "שינוי והמשכיות בשירת הבקשות של יהודי מארוקו – תמורות במשמעות הסימבולית של מנהג מוסיקאלי מסורתי", **פעמים** 19 (תשמ"ד), עמ' 113-129.

ד' עובדיה, **פאס וחכמיה**, א-ב, ירושלים תשל"ט.

מ' עמאר, "קווים לדמותו של רבי יעקב אבן צור", **ממזרח וממערב** ג (תשמ"א), עמ' 89-124.

–, "התמודדות חכמי מרוקו בדור האחרון בבעיות השעה", בתוך: מ' בר-יוזא (עורך), **הלכה ופתיחות – חכמי מרוקו כפוסקים לדורנו**, [חמ"ד תשמ"ה], עמ' 14-71.

–, "מעמד האישה בבתי-הדין במרוקו במאה העשרים", **מקדם ומים** ג (תש"ן), עמ' 187-202.

– "יסודות עבריים בערבית של יהודי מרוקו – לשונו של שיר מוסלמי בלבוש יהודי", **מסורות** ג-ד (תשמ"ט), עמ' 203-284.

– "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית – ההשכלה העברית בצפון-אפריקה בסוף המאה הייט", **מקדם ומים** ג (תש"ן), עמ' 11-76.

– "ארץ ישראל בשירת יהודי מרוקו של המאה העשרים", **מקדם ומים** ז (תש"ס), עמ' 15-59.

י' שטרית (ואחרים), **החתונה היהודית המסורתית במרוקו**, חיפה 2003.

ע' שנהר וחי בר יצחק, **סיפורי-עם מבית-שאן**, חיפה תשמ"א.

ד' שרוטר וי' שיטרית, "הרפורמות במוסדות היהודיים במרוקו בראשית השלטון הקולוניאלי – השיקולים, הכיוונים והנימוקים (1912-1919)", **מקדם ומים** ו (תשנ"ה), עמ' 71-103.

י' תדגי, **הספר והדפוס העברי בפאס**, ירושלים תשנ"ד.

– "יהודי מרוקו והציונות", בתוך: ב' פינקוס וד' בנסימון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, תל אביב תשנ"ב, עמ' 299-321.

– "מחזור בערבית-יהודית מערבית", **מסורות ח** (תשנ"ד), עמ' 91-160.

בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה – מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' תע-תפא.

– "קיום יהודי בסביבה ברברית", **פעמים** 4 (תש"ס), עמ' 60-71.

נ"א שוראקי, **קורות היהודים בצפון-אפריקה**, תל אביב 1975.

ש' שורצפוקס, "עלילת דם נגד יהודי אספי (Saffi) בשנת 1863", **בר-אילן** יד-טו (תשל"ז), עמ' 233-241.

א' שטאל, **תולדות יהודי מרוקו**, ירושלים תשל"ד.

נ"מ שטרית, **אימת החלום – פרקים מהאפוס של יהדות מרוקו**, תל אביב 1983.

– **השדה מן המדבר – סיפורים מהאפוס של יהדות מרוקו**, תל אביב [חש"ד].

י' שיטרית, **השירה הערבית-יהודית שבכתב בצפון אפריקה – עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים**, ירושלים תשנ"ד.

– "השירה האישית והחברתית בערבית-יהודית של יהודי מרוקו", **מקדם ומים** א (תשמ"א), עמ' 185-230.

– "שירים אירועיים-היסטוריים בשירת יהודי מרוקו", בתוך: י' בן עמי (עורך), **מורשת יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 315-338.

– "מודעות חדשה לאנומליות וללשון – ניצניה של תנועת ההשכלה עברית במרוקו בסוף המאה הייט", **מקדם ומים** ב (תשמ"ו), עמ' 129-168.

תעתיק מערבית לעברית

לתועלת הקוראים מובא בזה תעתיק העיצורים הערביים לעברית:

א	ا
ב	ب
בבוטאת כבי"ת דגושה.	
ת	ث
ת'	ث'
מבוטאת כתי"ו רפה (כמו th במילה think).	
ג'	ج'
מבוטאת כמו האות j בצרפתית או זי"ן בעברית.	
ח	ح
כ'	خ
מבוטאת ככ"ף רפה.	
ד	د
ד'	ذ'
מבוטאת כדל"ת רפה (כמו th במילה this).	
ר	ر
ז	ز
ס	س
ש	ش
ס	ص
מבוטאת כסמ"ך נחצית.	
צ'	ض'
מבוטאת כדל"ת נחצית.	
ט	ط
מבוטאת כאות נחצית.	
ט'	ظ'
מבוטאת כזי"ן נחצית.	
ע	ع
ג'	غ'
מבוטאת כרי"ש גרונית.	
פ	ف
מבוטאת כפ"א רפה.	
ק	ق
כ	ك
מבוטאת ככ"ף דגושה.	
ל	ل
מ	م
נ	ن
ה	ه
ו	و
מבוטאת כמו w באנגלית.	
י	ي

העיצור המזה [ء] מתועתק בדרך כלל כאל"ף.

הסימן תא מרבוטה [ة] מתועתק כה"א בסוף מילה וכת"ו בנטייה.

שמות שיש להם מקבילה רווחת בעברית – בכתוב או בהגייה – נכתבו על פי הצורה הנפוצה בעברית (למשל סולטאן ולא סלטאן).

ציטוטים הובאו ככתבם וכלשונם, גם כשמילה בטקסט המצוטט תועתקה באופן שונה מהתעתיק שנקבע לספר.

מושגים בשולי העמודים

- אביחצירא, יעקב 165
 אבידוב, יאני 115
 אביטל, סם 117
 אביטבול, עמור 193
 אביטרור, מרדכי 12
 אבן דנאן, סעדיה 189
 אבן דנאן, שאול 161
 אבן דנאן, שלמה 157
 אבן זמרה, אברהם 189
 אבן זמרה, יצחק מנדיל 189
 אברהם אבן עזרא 241
 אוטואמנציפציה 179
 אופראן 10
 אהרוני, שמחה 80
 "אוצר התורה" 137
 "אורט" 135
 אזהרות 253
 האיחוד העולמי של הנוער
 היהודי 106
 איינהורן, יצחק 286
 אלבו, רפאל שמואל 193
 אלבו, שמואל 193
 אלקאים, דוד בן נסים 195
 "אם הבנים" 134
 אמסלם, מכלוף 168
 אמנציפציה 179
 אנקאב נסים 197
 אנקאווא, רפאל 156
 אסרף, רובר 92
 ארסלאן, שכיב 18
 באבא סאלי 271
 בזוגלו, דוד 197
 בוטובול, אברהם 224
 בזאנסנו, זיאן 295
 בירדוגו, שלמה 157
 בירדוגו, רפאל 166
 בלום, לאון 18
 בן ברכה, מהדי 89
 בן דיואן, עמרם 267
 בן זקן, לאון 86
 בן חיים, אפרים 116
 בן יוסף, פריחא 192
 בן נאים, יוסף 167
 בן שבת, מסעוד 220
 ברדוגו, סרז' 85
 בר אשר, משה 146
 בראול 209
 בראונשוויג, זייל 135
 ברברים 10
 גדז', אדגר 87
 אלגילאלי למעגאז 249
 הדהיר הברברי 19
 דה פוקו, שרל 33
 דוד ומשה 268
 דימי 23
 דראע, דוד הלוי 270
 הבונים החופשיים 18
 הוגו, ויקטור 216
 היהודי 172
 היכל 273
 הכהן, פנחס 264
 הכהן, שלמה 157
 הלבנון 171
 הלוי, יצחק בן יעיש 174
 המליץ 172
 הצפירה 175
 הצרפתי, אבנר ישראל 169
 וולטנר, זולטן 138
 ווסטרמרק, אדוארד 246
 ועידת מדריד 14
 ועקנין, רפי 124
 זאבדור 240
 זיואן, זיאן 295
 זגורי, יחיא 50
 זעפרני, חיים 187
 חדידה, אברהם 218
 חביליו, שלמה 123
 חברת כ"י"ח 130
 חברת "תורה וחיים" 134
 חוקי וישי 19
 חלואה, שלמה בן יששכר 219
 חמל, רפאל 117
 חסן הראשון בן מחמד 24
 חסין, דוד בן אהרון 192
 טולידאנו, ברוך 216
 טיכו, אברהם 287
 יהודה אבן קוריש 188
 יהודה הלוי 241
 יחזקאלי, יהודית 125
 יחזקאלי, שלמה 124
 יפלח, דוד 196
 כהן יגאל 117
 כרוז, יעקב 115
 לביא, שמעון 189
 להקת צפון מערב 212
 לוגאסי, מוזס 101
 לוי, שמואל דוד 101
 ליבר, מוריס 134
 ליוטה, הובר 15
 ליטורגיה ופארה-ליטורגיה 188
 ליטמן, דוד 125
 לשון השרח 147
 אלמגריבי, סאמי 202
 המוסד לעלייה ב' 115
 המוסד למודיעין ולתפקידים
 מיוחדים 123
 מועדון S.O.C. 224
 מולייר 214
 מטרז 206
 מכיזן 47
 מלאח 12
 מלכא, כליפא אסף 191
 אלמראבטון 11
 מפקד מונטיפיורי 110

- הקונגרס האסלאמי בירושלים 18
הקרן העולמית לשימור אתרים
היסטוריים 274
קורקוס, דוד 13
קורקוס, משפחה 13
קורקוס, סטלה 213
קנפו, מאיר 124
קסטל, כלב 117
הקצידה הערבית הקלאסית 209
קצידה ערבית עממית 190
קרב שלושת המלכים 249
רונאל, אפרים 123
רוש, יצחק 135
רסין, זיאן 214
שבעת האושפיזין 243
שושנה, חיים רפאל 198
שיר אזור 190
שירן, חיים 217
שירת אלאלה 190
שלוש, משפחה 110
שנת ת"ר 112
שריף 26
תורש, יונתן 178
תיבה 273
תנאי עומר 23
172 *The Jewish Chronicle*
- הסברי המושגים בשולי העמודים הם
באחריות צוות הפרויקט
- 274 המרכז לאמנות יהודית
מונטיפיורי, משה 30
מחמד הרביעי 24
מחמד החמישי 20
מחמד השישי 77
משאש, יוסף 109
משאש, שלום 86
נג'ארה, ישראל 209
סבאן, אמיל 137
סדרה מלודית 188
הסהרה המערבית וחזית
הפוליסריו 78
סולטן, לאון 88
סלושץ, נחום 50
סלימן השני בן מחמד 24
ספרות שבחי קדושים 264
העלויים 11
עמאר, שמואל 192
עמית, מאיר 88
עמר, דוד 85
אלפאסי, עלאל 90
אלפאסיה, זוהרה 202
פינטו, משפחה 271
פינקרפלד, יעקב 274
פלמן, פייר 70
פרוטקטורט 15
פרד"ס 165
פרנקו, פרנסיסקו 19
עבד אלעזיז הרביעי 24
עבד אלחאפט' 24
עבד אלרחמאן השני 24
"עשרה דברים נבראו" 239
צו כרמיה 48
צוויג, סטיפן 217
הצופים היהודים של צרפת 106
צרפתי, חיים 125
קארו, יוסף 156
קדימה 120

המחברים

הרב ד"ר משה עמאר – מרצה בכיר ועמית מחקר במכון לחקר היהדות במזרח באוניברסיטת בר-אילן. מומחה לספרות רבנית ולפליאוגרפיה, לתולדות יהודי מרוקו וליצירתם הרוחנית של חכמיה.

ד"ר יהושע פרנקל – מרצה בחוגים ללימודי ארץ ישראל והמזרח התיכון באוניברסיטת חיפה. חוקר החברה המוסלמית בימי הביניים המאוחרים, במגרב ובסהר הפורה.

פרופ' שלום צבר – פרופסור בחוג לתולדות האמנות ובתכנית לפולקלור יהודי והשוואתי באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקר האמנות היהודית, הטקסים והתרבות החומרית של יהודי איטליה, הקהילות הספרדיות באירופה והיהודים בארצות האסלאם.

ד"ר ירון צור – מרצה בכיר בחוג לתולדות עם ישראל וראש "מפעל התייעוד – יהודי ארצות האסלאם" באוניברסיטת תל-אביב. חוקר תולדות יהודי צפון אפריקה וארצות האסלאם בעת החדשה. כותב קורסים בתחום זה ובתחום ההיסטוריה היהודית המודרנית באוניברסיטה הפתוחה.

גב' פסקל רובין-פרץ – בוגרת מדעי התזונה במכללת דוד לין בירושלים. עוסקת בכתיבה עיתונאית בתחום תרבות המזון היהודי בעדות השונות. פרסמה כמה ספרי בישול, ביניהם **מטעמי צפון אפריקה**.

גב' נעמה שי-כתריאלי – מוסמכת האוניברסיטה העברית בירושלים בתכנית לפולקלור יהודי והשוואתי.

פרופ' יוסף שיטריט – משנה לרקטור באוניברסיטת חיפה; פרופסור בחוג לצרפתית ובחוג ללשון העברית באוניברסיטה חיפה. מחוקריה החשובים של השירה והתרבות של יהודי צפון אפריקה בכלל ושל יהודי מרוקו בפרט.

פרופ' אמנון שילוח – פרופסור אמריטוס, האוניברסיטה העברית בירושלים. ממניחי היסוד למחקר האתנו-מוסיקולוגי בארץ; חוקר המוסיקה היהודית והערבית והקשרים ביניהן.

פרופ' מיכאל אביטבול – פרופסור במכון ליהדות זמננו ובמכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים; ראש מכון בן-צבי בשנים 1987-1994; ראש הקתדרה לחקר מרוקו ויהודיה באוניברסיטה העברית בירושלים. מבכירי החוקרים של יהודי ארצות האסלאם.

גב' אריאלה אמר – ראש המדור לבתי כנסת ותשמישי קדושה במרכז לאמנות יהודית של האוניברסיטה העברית בירושלים, וחוקרת אמנות יהודית.

גב' ניצה בהרוזי – אוצרת הביתן לאתנוגרפיה ולפולקלור במוזיאון ארץ ישראל, תל אביב. חוקרת התרבות החומרית של הקהילות היהודיות בארצות האסלאם.

פרופ' אליעזר בשן – פרופסור אמריטוס במחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן. חוקר חיי הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה במאות השש-עשרה עד התשע-עשרה.

ד"ר הגר הלל – חוקרת תולדות היהודים בארצות האסלאם בתקופה החדשה, תוך התמקדות בחקר העיתונות היהודית. מפתחת קורסים באוניברסיטה הפתוחה על תולדות יהודי ארצות האסלאם.

פרופ' מיכאל לסקר – פרופסור במחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון שבאוניברסיטת בר-אילן. חוקר תולדות המזרח התיכון וצפון אפריקה, לרבות הקהילות היהודיות.

פרופ' אהרן ממון – פרופסור בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים; מנהל המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל ומנהל מפעל ספרות חכמת הלשון העברית; חבר יועץ של האקדמיה ללשון העברית. חוקר תולדות הלשון העברית והמחשבה הדקדוקית בימי הביניים והלשון הערבית-היהודית והמוגרבית-היהודית.

ד"ר חיים סעדון – דיקן הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה ומרצה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה. חוקר הציונות ותולדות היהודים בארצות האסלאם בעת החדשה.

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, 95 למעלה, 99 למעלה ובמרכז, 105, 107, 108 למעלה
רפאל בן אשר, כפר מנחם, 100 מימין
סימה בן לולו, קרית גת, 56, 97
שמואל בן עטר, רחובות, 11 למעלה
יוסף בנימינוף, ניו יורק, 233 למטה
משה בר-אשר, ירושלים, 146
ביל גרוס, תל אביב, 75, 227, 229 למעלה ולמטה מימין, 237, 248, קונטרס צבע (היהודים בתקופה הקדם קולוניאלית) 5, (מעגל החיים) 3
היכל שלמה, ירושלים, 231 למעלה
יגאל חמל, כברי, 117 למטה
חצר היישוב הישן ע"ש קפלן, ירושלים, 248 למטה
יהודית יחזקאלי, חיפה, 74 למטה, 124 למטה, 265, 267 למעלה
דוד כהן, בת ים, 248 במרכז
ישראלה לוסיגמון, ירושלים, 9 למטה קונטרס צבע (פולחן הקדושים), 6
מוזיאון ארץ-ישראל, תל אביב, 283 [אוסף חנניה דאהן], 275 ימין למעלה ולמטה, 278 למטה, 279 למטה, 280, 282 [אוסף הרישומים והציפורים של יי פינקרפלד, כל התמונות]
מוזיאון ישראל, ירושלים, 230 ימין, 231 למטה, 240 [אוסף יששכר-בן עמי], 241 במרכז [אוסף הרב דוד עובדיה], 247 למטה [אוסף משפחת הרב יוסף משאש], 250 למעלה [אוסף משפחת יוסף לוגאסי], 252, 287 למעלה [118/891], 288 במרכז [118/891], 297, 299
מוזיאון מאנה כץ, חיפה, 288 למטה [3154]
המוזיאון היהודי, ניו יורק, 292 למעלה משמאל, קונטרס צבע (לבוש), 13
המוזיאון לאמנות אסלמית, מראכש, 286
רוי מיטלמן, ניו יורק, 255
מכון בן-צבי, ירושלים
אוסף הגלויות של גיראר לוי, 10 למעלה, 14, 15 למטה, 16-17, 26, 29 למעלה, 32, 33 מימין, 40-42, 44 למטה, 47, 49, 61, 64-68, 71, 73, 74 למעלה, 82, 84, 129, 144, 205 למטה, 206 למעלה, 209, 233 למעלה מימין ומשמאל, 235, 242, 257 למטה, 294 מימין
אוסף העיתונות, **העתידי המצויר**, 20, 52 שלוש תמונות מימין לשמאל, 62, 95 למטה, 96, 99 למטה, 101, 156 מימין, 175, 176, 178 במרכז ולמטה, 179, 268, 304 למעלה, **קול הקהילות**, 86-85, *Information Juive*, 171, **קול ישראל**, 171 למטה, **אור המערב**, 178 למעלה, *La Liberté*, 172, נוער, 181

המקורות לאיורים בספר

אוספים ציבוריים ופרטיים

רחל אבידוב, נהלל, 115 למטה, 120
שמחה אהרוני, תל אביב, 80, 126-127
אוסף בית הנכות בצלאל לשעבר, ירושלים, 288 למעלה [לוח 4 תמונה 20]
אוסף פול דהאן, זינבה, 204, 206 למטה, 207, 292 ימין למעלה, קונטרס צבע (לבוש), 11-12
אוסף ד"ר אברהם טיכונ, ירושלים, 287 למטה
ארכיון התצלומים, ג'וינט, ירושלים, 238, 245, 250 למטה
ארכיון התצלומים, בית התפוצות*, תל אביב, 29 למטה [גיראר סילבן], 30 למעלה [יצחק בן אבן], 33 למטה משמאל [חנניה דאהן], 36 [צלם: אלכס ליבק], 43 [אלפונסו צאבע], 45, 50 [בית הספרים הלאומי], 57 [ארכיון הג'וינט], 58 [מנחם מנצור], 75 למטה [ארכיון הג'וינט], 76, 108 [יוסף טולידנו], 119 [שרה כהן], 130 [ארכיון הג'וינט], 131 [סליה בנגיין] [יוסף טולידנו], 133 [ארכיון הג'וינט], 134 [משה בן מלכה], 135 [ארכיון הג'וינט] [אלפונסו צאבע], 138 [צלם: אסף קוטין], 139 [צלם: אסף קוטין], 140-141 [צלם: רוי מיטלמן], 143, 151 [משה בן מלכה], 152 [ארכיון הג'וינט], 161, 173, 182 [פרוספר אסיג], 205 למעלה [אליאס הארוס] וימין למטה [מי מנצור], 211, 229 ימין למטה ובמרכז [מוזיאון ישראל], 230 שמאל [משפחת ויצמן], 232 [צלם: רוי מיטלמן], 234 למטה, 241 למטה [צלם: אלכס ליבק], 244, 247 למעלה [גלדיס פיאמנטה], 251 למעלה [יוסף טולידנו], 267 למטה [צלם: יוסי סהר], 269 [צלם: יוסי סהר], 271 [צלם: יוסי סהר], 289 [שמעון בן אוליאל], 290 [אליאס הארוס], 291 [מרגלית ברנשטיין], 292 למטה [משפחת קורקוש], 293, 294 ימין [אליאס הארוס], 296 למעלה [מנחם מנצור], 301 [צלם: רוי מיטלמן], 306 ימין למעלה [שמעיה וענונו], 306 למטה [ארכיון הג'וינט], קונטרס צבע (היהודים בתקופה הקדם קולוניאלית) 3 [צלם: יוסי סהר], 4 [צלמים: לואיזה ואליו סגרה], 6 [צלם: דורון בכר], (מעגל החיים) 1, (פולחן הקדושים) 5, 4
* בסוגריים מרובעים צוין הצלם, התורם או הארכיון שבאדיבותו נתרמה התמונה לבית התפוצות
ארכיון התצלומים, ידיעות אחרונות, תל אביב, 85 למעלה, 92
ארכיון התצלומים, לשכת העיתונות הממשלתית, ירושלים, 77, 79, 87 למטה 91-92, 211 למעלה, 308
ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל, 118

- , **תהלה לדוד**, קזבלנקה, 1931, 192 ימין ר"ב טולידאנו, **מנוחה בלולה**, 164 למטה א' כנפו, **התינוק מאופראן**, תל אביב, הקשת המזרחית, 2000, 10 למטה
- י' כרוז, **האישי בעל שני הכובעים**, תל-אביב, 2002, משרד הבטחון — ההוצאה לאור, 115 למעלה
- מועצת הרבנים במארוק**, 137, 155
- י' מיטל, **אתרים יהודים במצרים**, ירושלים, מכון בן צבי, תשנ"ה, 111
- מפעלים ואתרי הנצחה לזכר המלך חסן II**, 86 למטה
- מעשה נסים**, אמסטורדם, 1818, 169 במרכז
- י' משאש, **אוצר המכתבים**, ירושלים, תשכ"ח, 109
- מ' עמאר, **ספר התקנות, המשפט העברי בקהילות מרוקו**, ירושלים, המכון למורשת יהדות מרוקו, תשמ"א, 163, 166
- י' קוריאט, **מאור ושמש**, ליוורנו, 1839, 194 למעלה משמאל
- עוגיות מרוקאיות**, קטלוג, נתניה (מפעל ארגמן), 304 למטה
- י' צור וה' הלל, **יהודי קזבלנקה: עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית**, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1995, 176
- ח"ר שושנה, **אעירה שחר**, ירושלים, 1979, 198
- D. Basri (and Others), *Morocco Land of Promise, The spirit of a king and a People*, Rabat, 1991, 78
- J. Besançon, *Costumes et Types du Maroc*, Paris, 1940
- 233 באמצע, 254-253, 296 למטה, קונטרס צבע (לבוש) 14
- E. Guernire (ed.) *Le Maroc*, 3 ed. Paris, 1941
- 261-258 למטה, 15 למעלה
- M. Peyrouton, *Histoire Général du Maghreb*, Paris, 1966, Albin Michel, 52 שמאל
- La Communauté Juive Marocaine*, Conseil des Communautés Israélites du Maroc, 1998
- 86 במרכז, 87 למעלה
- אנו מודים למידענים שסייעו לפרופ' שטרית בהכנת מאמרו על "התיאטרון היהודי": מרגלית אוזן [באר שבע], אליעזר אוחיון [פאריס], דוד אוחיון [שדרות], פרוספר אוחנה [אור עקיבא], אודט אוחיון איטח [נהריה], צדוק בן הרוש [פאריס], מוריס בן חמו [פריס], אודט בן עזרא [פריס], נסים דהאן [הרצליה], אהרן ועקנין [בית שאן], מרדכי חדידה [נתניה], דוד לוי ז"ל [הרצליה], גיילבר לוי [פריס], אליהו כהן ז"ל [באר-שבע], מאיר כהן [תל אביב], אשר כנפו [אשדוד], רגין כנפו [פריס], דידיה מרגין [פריס], עו"ד שלמה סבאג [ירושלים], הצייר מוריס עראמה [פריס], הבימאי חיים שירן [תל אביב], נסים תויזר ז"ל [בת ים]
- אנו מודים לבעלי הזכויות על הרשות להשתמש באוספיהם. עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על המקורות לתצלומים. אנו מתנצלים מראש על כל טעות או השמטה, ואם תובא לידיעתנו נפעל לתקנה במהדורה הבאה.
- אוסף כתבי היד, 148 [כ"י 2750], 159, [כ"י 1890], 199, [כ"י 2772], 228 למעלה
- אוסף הכתובות, 234 [כת 658]
- מסעדת מרקאש**, ירושלים, 306 שמאל למעלה
- המרכז לאמנות יהודית**, ירושלים, 275 למעלה מימין, 276 למטה משמאל, 277, 278 למעלה, 279 למעלה, 281, 285-284
- הספרייה הבריטית**, לונדון, 251 למטה [Bl.add.14761 fol.28v], 276 למעלה ולמטה [Bl.or.2884 fol 17v] למטה [Bl.add.14761 fol xx]
- הספרייה הספרדית**, ירושלים, 243
- י' פנטון, פריס, 168, 169 למעלה
- שלום צבר**, ירושלים, 236 מימין ומשמאל, קונטרס צבע [מעגל החיים], 3,
- סידני קורקוס**, ירושלים, 13, 213
- ענת קלומל**, תל אביב, 9 למעלה, 11 למעלה, 302, קונטרס צבע (היהודים בתקופה הקדם קולוניאלית) 1, 2
- אפרים רונאל**, תל-אביב, 123 למטה
- השירות הבולאי, ירושלים**, 257 למעלה, 272
- אלישבע שטרית**, נס-ציונה, קונטרס צבע (המטבח), 10-7
- יוסף שיטרית**, 212, 215-214, 219-217, 224-221
- ספרים**
- ד' אביחצירא, **רישא וסיפא**, ירושלים, 1923, 166
- י' אבן דנאן, **מנחת יהודה**, פאס, 1914, 165 במרכז
- , **מי מנוחות**, ירושלים, 1900, 165 למטה מימין
- מ' אבן צור, **צלצלי שמע**, אלכסנדריה, 1893, 191
- י' אלכרייף, **חמד בחורים**, קזבלנקה, 1919, 93
- ד' אלקאים, **שיר יזידות**, מראכש, 1921, 195
- א' אנקווא, **כרם חמר**, חלק ב', ליוורנו, תרל"א, 38
- ר' אנקאווא, **קרני רא"ם**, ירושלים, 1910, 158
- , **פעמוני זהב**, ירושלים, 1912, 156 למטה מימין
- , **פעמון ורימון**, ירושלים, 1917, 156 למטה משמאל
- ארגון פעילי המחותרת, ההעפלה, ואסירי ציון בצפון אפריקה**, תל אביב, 1987, 116, 117 משמאל, 123 למעלה, 124 מימין
- א' בן גיגי, **קול צעקת הרועים**, תוניס, 1915, 164 למעלה משמאל
- רח"מ בן נאים, **קול תחנה קול טחנה**, ירושלים, 1912, 164 למעלה משמאל
- י' בן נאים, **מלכי רבנו**, ירושלים, 1931, 167 למטה במרכז
- י' בן שבת, **יגל יעקב**, ליוורנו, 1881, 194 למעלה ימין
- , **רוח יעקב**, ליוורנו, 1881, 194 (למטה)
- ד' דנינו, **שרביט הזהב**, קזבלנקה, 1938, 167 למעלה
- א' הלוי, **עבודת הלוי**, ירושלים, 1924, 167 למטה משמאל
- ד' בן אהרון חסין, **תהלה לדוד**, אמסטורדם, 1806/7, 192 משמאל

and particularly those that describe material culture and Jewish folklore, extant research has not revealed all the layers and transformations. Unlike other chapters those on the “Jewish theatre” and on “independent Morocco” do not summarize available research but are themselves new studies. In each chapter the researchers present their subjects, each one in his own way. We have not interfered with their style, in which we also see a certain reflection of research and of the historical memory of Moroccan Jewry.

I am pleased to thank the researchers who have contributed from their wealth of knowledge and from their studies to this volume. I especially want to thank Prof. Joseph Chetrit, who contributed generously his time, his abundant information and sources, and Prof. Aharon Maman, who has advised us regarding linguistic matters, a difficult task that he carried out with skill. Several reviewers have commented on chapters of the book and I wish to thank them. Their knowledge and sensitivity helped us to avoid mistakes. The excellent staff of the Ben-Zvi Institute and the staff of this project deserve every word of appreciation; I realize with how much love and sensitivity they carried out their work. Finally, I wish to thank Prof. Meir M. Bar-Asher, a true friend, who generously agreed to read and re-read the chapters of the book at different stages. I have benefited from his love for the subject, his sensitivity and his wisdom.

More than half-a-century since the independence of Israel, a deep change has taken place in Israeli society with regards to the Moroccan Jews. The *Mimouna* festival, and likewise the *Baqqashot* songs, have become an integral part of Israeli culture; Israelis of Moroccan origin have taken their place in the ranks of leadership of the state and their ethnic origins have been muted; their contributions to the economy, culture and society have been significant. The image of Moroccan Jewry that developed in the first decade of the state seems to have faded with time.

This book is reaching completion in September 2003. At this very time the Foreign Minister of Israel is visiting Morocco and hopes for renewed ties between Israel and Morocco and opening its gates to Israeli tourism have risen. On the other hand, two Jews were murdered in Morocco recently. Some regard the murders as local criminal activity, but the suspicion that global Islamic processes and internal problems have once again made the Jews a scapegoat, cannot be dismissed. The fact that the spokesmen of the Jewish community supported the official explanation reinforces that suspicion.

Work on this volume has not been simple. I hope that research will develop enriching our knowledge of Jewish existence in Morocco. I hope that this volume, like the previous ones in the series, will serve the educational system, university students and the reading public.

Haim Saadoun
September 2003

PREFACE

The Jewish community in Morocco was the largest of all the Jewish communities in Muslim countries. This factor has often been used by scholars in order to explain, clarify and justify various phenomena of Moroccan Jewish life. While this fact is accurate and should be emphasized, it is only one of the notable characteristics of Moroccan Jewry and not necessarily the decisive one.

In addition to its size the community during the nineteenth and twentieth centuries was characterized by the complexity of conflicting and complementary identities. In addition to the Judeo-Arabic identity (and also its Andalusian variant) and the Judeo-Berber identity that characterized Moroccan Jewry for centuries, two additional identities were added in this period: Judeo-French and Judeo-Spanish. Moreover, as a result of internal migration many Jews came to speak two or more languages, and thus could pass from one identity to another easily. Thus, for example a person might live in Spanish Morocco and speak French, or live in Casablanca speaking both French and Judeo-Arabic. To complicate matters further new ideologies reached the community, such as Zionism, and even Communism, to a modest degree, creating new identities in addition to the ethno-linguistic and cultural ones. All of the social and cultural groups could identify with Zionism, each understanding it in its own way. This fluidity of identity continued even after the emigration of most of the Jews from Morocco.

This feature brings us to the third point, that even after Moroccan independence the Jewish community continued to exist by choice, encouraged by the king, who regarded the Jews as his “sons.” In no other community did such a special relationship between the Jews and the ruler exist. Particularly in the nineteenth century the situation of the Jews in Morocco was very difficult; however admiration for the king increased over the years and especially in the twentieth century. Paradoxically at the same time a great number of the Jews in Morocco were attracted to French culture. Even after emigration admiration of the king continued and was even perpetuated by longing for Morocco. Nevertheless the emigrants did not regard Morocco as a viable place to live. The cultural centers became Eretz Israel and France. This is a unique phenomenon that has not been sufficiently researched.

This book, like the volumes on Yemen and Iraq, reflects to a great degree the state of research today. Many aspects in the history of the Jews of Morocco have not yet been studied, and those that have been still require further study: Jewish life among the Berbers and in Spanish Morocco has not been researched thoroughly. It is essential that the culture of Jewish life in the Berber environment be documented while there are still informants who can relate their memories of life in those regions. In most of the chapters,

TABLE OF CONTENTS

Morocco and the Jews of Morocco / Michel Abitbol	9
The Jews in the Pre-Colonial Period / Eliezer Bashan	23
The Jews in the Colonial Period / Yaron Tsur	47
The Jews in Independent Morocco / Haim Saadoun	77
Zionism / Haim Saadoun	93
Aliyah / Haim Saadoun	109
Education / Michael M. Laskier	129
Language / Aharon Maman	143
Rabbinical Literature / Moshe Amar	155
Periodical Literature / Hagar Hillel	171
Hebrew and Judeo-Arabic Poetry / Joseph Chetrit	187
Music / Amnon Shiloah	205
Theatre / Joseph Chetrit	213
The Life Cycle / Shalom Sabar	227
The Yearly Cycle / Naama Shai-Katrieli	237
Veneration of Saints / Haim Saadoun and Yehoshua Frenkel	257
Synagogues and Ritual Artifacts / Ariella Amar	273
Dress / Nitza Behrouzi	289
Cuisine / Pascale Rubin-Perez	301
Chronology	309
Bibliography	317
Transcription	323
List of Terms	324
List of Authors	326
Photo Credits	327

Advisory Committee:

Ben-Zvi Institute: Prof. Haggai Ben-Shammai (chairman);
Dr. Nahem Ilan, Dr. Eyal Ginio, Michael Glatzer,
Dr. Haim Saadoun, Prof. Shalom Sabar, Dr. Zvi Zameret

Ministry of Education: Abraham Oded Cohen, Shelomo Ventura,
Moshe Zafrani, Dr. Itzhak Itzhaki

Staff of the Project:

Research: Naama Shai-Katrieli, Menashe Anzi
Photographic Research: Naama Shai-Katrieli, Deborah Pollarsky-Kestebaum,
Beth Hatefutsoth
Production: Michael Glatzer
Administrative assistant: Sarit Noy

Graphic design "Morocco": Tal Pockard-Tzalel
Copy editing: Herzlia Efrati
Cartography: "Sofer Maps"
Series design: Ruthie Beth-Or

We wish to thank the following institutions for their contribution to the project:
Supervisors and advisors of the Oriental Jewish Heritage Unit
Beth Hatefutsoth, Photo Archive, Tel Aviv
Israel Museum, Jerusalem
Eretz Israel Museum, Tel Aviv
The Center for Jewish Art – Hebrew University of Jerusalem

© All rights reserved to the Ministry of Education and the Ben-Zvi Institute
of Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem, 2003.

ISSN 1565-0774

Printing: A.R.T. Offset Printing, Tel Aviv

JEWISH COMMUNITIES IN THE EAST IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

MOROCCO

Edited by:
Haim Saadoun

Ministry of Education
Division for Social and Youth Education

Ben-Zvi Institute for the Study
of Jewish Communities in the East

JEWISH COMMUNITIES IN THE EAST IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

MOROCCO